

73. The Managed Mosaic: Ancient Maya Agriculture and Resource Use. – Salt Lake City, 1996.

SUMMARY

The article deals with the problem of classification of sources for the researching of Postclassic Maya civilization. The author shows different types of ethno-historical sources: precolumbian Maya texts (codexes; epygraphics and frscos); colonial Maya texts (historic and geographical relations from Yucatan; familial documents of Mayan nobiles; cronicles; eposes; dictionaries of 16 century); Hispanian documents and chronicles. Archaeological, ethnological sources and natural sciences data are analysed as historical sources, too. The conditions of finding, the most accessfull publications, contents and usefulness of sources are defined.

В.М. Морoko

ЗАКОРДОННІ ОРГАНІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКИХ АНАРХІСТІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У гострій соціально-політичній і національно-визвольній боротьбі на теренах Російської імперії, що розгорнулася відразу після падіння монархії Романових, анархізму судилося відіграти певну роль. Це особливо стосується Півдня України з його потужним селянським повстанським рухом. Як відомо, Н. Махно і його соратники, послуговуючись ідеями анархізму, намагалися знайти свій, особливий, шлях соціального визволення краю.

Ідеї анархізму в Російську імперію в цілому і в Україну зокрема почали активно просочуватись за 15 років до того з-за кордону, де розгорнули діяльність російські емігрантські організації. Анархізм тоді проходив у Західній Європі і Північній Америці інкубаційний період свого розвитку, що завершився “походом у Росію”. Походом до певної міри результативним. Повертаючись до витоків махновського руху, згадаємо, що гуляйпільські анархісти розпочали діяльність під впливом однодумців із Катеринослава та Одеси. Організації ж останніх, і про це мова йтиме нижче, були утворені емігрантами. Пізніше в Бутирській в’язниці ідейним вчителем Н. Махна став П. Аршинов, який “власні університети” пройшов у Франції.

Отже, роль еміграції у становленні анархістської гілки визвольного руху в Росії безперечна. Однак, попри це, конкретна робота анархістських організацій за кордоном залишається недослідженою. Досі не маємо навіть окремої статті з проблеми. Лише поодинокі факти з життя еміграції зустрічаємо в публікаціях з історії російського анархізму в цілому. Відразу ж підкреслимо, що й сам анархізм, як явище суспільного життя дореволюційної Росії, теж на серйозному науковому рівні досліджувався незадовільно.

Першу спробу узагальнити історію анархістського руху знаходимо у статті Б. Горева у багатотомному фундаментальному збірнику “Общественное движение в России в начале XX века” [1.-С.475-495]. Проект здійснювався під редакцією відомих діячів визвольного руху Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова і відображав соціал-демократичну оцінку анархізму. До позитиву названої публікації віднесемо те, що її автор дав побіжний огляд закордонної діяльності анархістів.

Подальша література з історії анархізму припадає на 20-ті – початок 30-х рр. Вона серйозно втрачає у зв’язку з цільовим спрямуванням на “послідовне розвінчання партією більшовиків неспроможності ідеології і авантюризму тактики анархістів”. Роботи цього періоду мають не стільки науковий, скільки прикладний політико-

ідеологічний характер. Одні автори, як от Я. Яковлев, вважали, що історія анархізму починається по-суті лише з весни 1918 р. [2], інші хоча й розглядали більш ранній період, але обмежувалися загальними даними. Діяльності еміграції вони не торкалися, або майже не торкалися. Показовим у цьому плані можна вважати невеликі книги вже згадуваного Б. Горева, а також М. Равич-Черкаського [3; 4].

Оскільки вважалося, що на початку 30-х рр. анархізм остаточно подолано, то й дослідження проблеми практично припинили. У 1969 р. В. Комін опублікував курс лекцій з історії анархізму для студентів історичного факультету Калінінського педагогічного інституту. У вступі автор зазначив: “Останні два-три десятиліття у нашій радянській історичній літературі про анархізм не було написано жодного слова” [5.-С.6]. Заява занадто категорична. Не було монографічних досліджень, але зрідка з’являлися окремі статті. Однак, якщо мати на увазі збагачення історіографії чимось новим, то точка зору Коміна була абсолютно слушною.

Не випадково і в 70–80-і рр. в історіографічних оглядах, за відсутністю інших обов’язково виділяли статтю А.Щепкіна, надруковану в провінційному збірнику у 1958 р. Між тим в ній знаходимо лише загальновідоме, а щодо емігрантських організацій, то вони не згадувалися взагалі [6.-С.18-35].

Впадає у вічі, що зміст публікацій, між якими відстань у півстоліття (наприклад, Равич-Черкаського й Коміна), майже тотожні. У них один і той же набір даних, не збагатилася і джерельна база.

Істотно ситуація не змінилася і в подальшому. Спостерігалися лише певні кількісні зрушення. Виходили монографії, але присвячені вже не історії анархізму, а боротьбі з ним більшовиків [7; 8; 9]. Коли у 90-ті рр. з’явилася можливість для незаангажованих досліджень, відсутність публікацій, що давали б нове, виправдовували об’єктивними обставинами.

Загальноприйнятою залишалася точка зору, згідно з якою джерельна база проблеми обмежена і взагалі давно вичерпана. Той же Комін у свій час писав: “Крім періодичної літератури й деяких книг вони (анархісти. – Авт.) не залишили жодних слідів своєї діяльності” [5.-С.7]. Пояснював він це зневажливим ставленням радикальних революціонерів до документів.

Але, знову ж таки, В. Комін дещо гарячкував. Дійсно, важливими джерелами залишаються періодичні видання різних анархістських груп і течій. Зауважимо, переважно закордонних. Але є й архівні матеріали. У Державному архіві Російської Федерації зберігається не лише особистий фонд П. Кропоткіна, але й листування патріарха анархізму, інших діячів цього напрямку, документи і матеріали, що дозволяють скласти цілісну картину життя закордонних груп анархістів. І досі майже не використовується фонд архівного зберігання бібліотеки Російського незалежного інституту соціальних і національних проблем.

Архівні дані доповнюють документи, спогади, що публікувалися в суспільно-політичних журналах 20-х рр. (“Каторга и ссылка”, “Летопись революции” тощо). Нарешті, нові документи побачили світ вже наприкінці 80-х – 90-ті рр. Серед них виділимо публікацію щоденників П. Кропоткіна [10].

Російська політична еміграція на суспільно-політичне життя в імперії помітно впливала вже в останній третині XIX ст. Це у повній мірі стосувалося й анархістів. За кордоном – у Європі (Англія, Франція, Швейцарія) і Північній Америці (США, Канада) діяли емігрантські центри, які прагнули поширити свій вплив на Росію. Перші їх кроки були тісно пов’язані з діяльністю П. Кропоткіна. Опальний князь у 80 – 90-ті рр. XIX ст. ввійшов у число провідних діячів міжнародного революційного руху, головним чином, звичайно, анархістського. Він плідно працював над науковою розробкою анархізму.

Будучи прихильником соціалізму, П. Кропоткін категорично відкинув його марксистську модель. Як і М. Бакунін, він вірив, що шлях до соціалізму лежить через завоювання влади і використання її механізмів для створення нових виробничих відносин. Держава, вважав Кропоткін, може у підсумку передати функції опікуна суспільства у нові руки, руки державної бюрократії. Немоżliво прагнути самовизначення людини в сфері праці і одночасно відстоювати тотальний державний контроль над виробництвом і розподілом.

Майбутнє, підкреслював Кропоткін, за “безвладним соціалізмом”. Його основу повинна складати вільна федерація заснованих на взаємоповазі і солідарності промислових і землеробських асоціацій.

Ідеї Кропоткіна, висловлені ним у кінці XIX – на початку XX ст., продовжили вчення Бакуніна. Але при цьому анархізм його був іншим, помітно гуманнішим. Якщо для Бакуніна головним, заради чого варто боротися, стало руйнування до підвалин старого світу, то Кропоткін акцентував увагу на створенні нового суспільства.

Це суспільство він визначав як “анархічний комунізм”. Такий комунізм можливий був, по Кропоткіну, відразу ж після революції. Революція повинна ліквідувати не лише приватну, але й будь-яку особисту власність, реалізувати принцип “кожному по потребі”. Впевненість у можливості негайного проведення цього принципу в життя базувалася на беззастережній вірі у свідомість і добросовісність всіх членів нового суспільства, які всі відразу зрозуміють необхідність колективної добровільної праці і загальної власності. Князь-романтик вважав, що всі почнуть працювати з новою віддачею і будуть задовольняти потреби в межах розумного, не спокушаючись на більше.

У цьому явний утопізм П. Кропоткіна. До того ж він був дитиною свого часу і його вчення, можливо непомітно для нього самого, мало риси не просто утопії, а такої, що наближалася все ж до того ж “казарменого соціалізму”. Чого варті хоча б передбачувані обов’язкові праця у промисловості і землеробстві, де кожен повинен відбути певну кількість годин. Безмежна свобода і в цьому випадку виявлялася насправді зв’язаною із силою примусу, який у підсумку неминуче вів прямою дорогою до деспотизму.

Але як би там не було, П. Кропоткін знайшов гарячих послідовників і учнів у багатьох країнах, особливо романських. Кропоткін робив все можливе для поширення анархізму в Росії. У 1892 р. за його активною участю у Женеві виникла “Анархістська бібліотека”, видавнича група якої намітила й здійснила серію випусків пропагандистської літератури для транспортування в імперію. Бібліотека діяла до 1898 р. і мала певний вплив на Росію.

На початку XX ст. П. Кропоткін виступав, говорячи сучасною мовою, спонсором чи не всіх анархістських груп російських політемігрантів. Етапним став 1903 р., коли у Лондоні був створений перший друкований орган російських анархо-комуністів – щомісячний комуністичний журнал “Хліб і Воля”. У випуску часопису взяли безпосередню участь Кропоткін і його учні В. Черкезов, К. Іліашвілі. Перший історіограф російського анархізму Б. Горев вважав, що вихід журналу поклав початок існуванню цієї течії в імперії.

У тому ж 1903 р. в Парижі виникла видавнича група “Анархія”. У видрукованому нею зверненні “До всіх товаришів-анархістів” вказувалося, що група за мету становить створення періодичної і популярної літератури на допомогу “піонерам анархізму в Росії”.

Автори звернення констатували суттєве розходження з соціал-демократами і соціалістами-революціонерами, неможливість, на відміну від них, розраховувати на

підтримку лібералів. Члени групи опублікували відозву як окремою листівкою, так і дещо пізніше на сторінках “Хліба і Волі”, дали адресу для кореспонденції і закордонних пожертвувань [11.-ЦЛ31.65.1903;12.-№10-1904.-Липень]. Видана групою література, як і щомісячник “Хліб і Воля”, спрямовувалися нелегальними каналами в Росію.

У містах Західної Європи, особливо в університетських центрах, у 1903-1904 рр. з вихідців з Росії формувалися групи прихильників анархізму. Ядро їх складали студенти з імперії. В окремих випадках це були стовідсотково студентські гуртки. Навчання вимагало коштів і більшість членів групи були з відносно забезпечених сімей. У 1904 р. така група у Парижі звернулася з відозвою “До студентів всього світу” з приводу розправи російського самодержавства над політзасланцями (“якутська бійня”). З молодим максималізмом вони закликали відмовитись від класових забобонів, забути, в якому суспільному стані народилися, відмежуватися зрештою від батьків, “інтереси яких полягають в пригнобленні і нестримній експлуатації мас” [11.- ЦЛ31.65.1904].

Звернення показове. Російські анархісти не лише розділяли крайні радикальні погляди, але й діяли відповідно. Відкрита пропаганда ними насильницької руйнації існуючого суспільного ладу не лише в імперії, але і за її межами, мала наслідком їх переслідування в країнах перебування. Та ж паризька студентська група була розбита – частина засуджена до тюремного ув'язнення, інші вислані за межі Франції. Але на їх місце прийшли нові бунтарі.

Загострюємо на вищевказаному увагу, бо жертвний стиль життя, що був притаманний анархістській еміграції, потім переносився в Росію. На жаль, ця жертвність часто пов'язувалась із застосуванням зброї проти носіїв влади, у тому числі і проти рядових її представників. Це наклало на неї зловісний відтінок.

В емігрантських колоніях напередодні революції йшли бурхливі дискусії щодо ситуації в Росії і шляхів подальшого розвитку подій. Палкі суперечки розгорталися на міжпартійних зборах, де представники різних політичних сил виставляли своїх доповідачів і опонентів. Анархісти були активними учасниками таких зборів.

Настільки активними, що і через десятки років їх противники згадували “бойові реферати” тих часів. Зокрема, про гостро полемічні сутички з анархістами писав В. Бонч-Бруєвич [13.-С.241]. Інший більшовик, І. Теодорович, вказував, що в Женеві перед протистоянням з опонентами, в тому числі анархістами, доводилося вдаватися до використання “важкої артилерії”. Ті, хто збирався виступати на чужих доповідях, проходили інструктаж у “самого” Леніна [14.-С.6].

Анархісти мали авторитетних доповідачів. У Женеві, котра до першої революції була центром політеміграції, інтереси емігрантів захищав керівник місцевої групи К. Гогелія. Вже у 1903 р. він став відомим після того, як на зборах емігрантської колонії успішно протистояв лідеру есерів В. Чернову [15.-С.212].

Соратники П. Кропоткіна організовували для своїх прихильників теоретичні гуртки. Теоретичні засади анархізму обговорювалися на засіданнях груп. У 1903-1904 рр. серед анархістів за кордоном домінував один напрямок – анархо-комунізм. З його основами й знайомили неофітів. Значну роль у цій пропагандистській роботі відігравали публікації часопису “Хліб і Воля”. Кожний його номер містив статті з проблем теорії і практики революційної боротьби, котрі готував П. Кропоткін.

Зауважимо, що ці статті помітно контрастували з більшістю публікацій в емігрантських партійних виданнях. Для останніх була характерна гостра міжпартійна полеміка, в якій автори досить часто виходили за рамки пристойності. До речі, більше інших в цьому плані відзначалися в гіршу сторону колеги П. Кропоткіна. Присвячені іншим соціалістичним партіям публікації анархістів були, як правило,

витримані у вкрай розв'язному тоні. Подібного не дозволяв собі Кропоткін. Не приховуючи ідеологічних розбіжностей і з есерами, і з есеками, він однак не допускав щодо них нетовариських випадів, був одним з небагатьох анархістів, котрі не відкидали з порога тактику спільних дій в революції соціалістів всіх напрямків. Не випадково він брав участь у якості гостя в роботі V (Лондонського) з'їзду РСДРП. В Державному архіві Російської Федерації збереглися документи, що свідчать про матеріальну допомогу Кропоткіна закордонним групам сприяння ПСР, РСДПР, Бунда [16.-Ф.1129.-Оп.2.-Спр.532.-Арк.1].

Таким же він був і у ставленні до представників несоціалістичної опозиції самодержавству. Наведемо показові спогади І. Книжника (Ветрова), котрий починаючи з 1904 р. неодноразово спілкувався з Кропоткіним, а з 1906 р. працював з ним у складі редакції одного з анархістських видань. Порівнюючи Кропоткіна з Леніним, він писав: “Неможливо собі уявити, щоб Ленін міг послати свою книгу Струве з прихильним написом, а ось Кропоткін послав. Для Леніна Струве був класовим ворогом, для Кропоткіна – революційним борцем, як не різнилися цілі і засоби боротьби того та іншого” [17.-С.30-31].

Авторитет Кропоткіна був величезний. До нього у Лондон їхали з інших країн навіть заради одного вечора спілкування [16.-Ф.1129.-Оп.2.-Спр.2759-Арк.26]. З багатьма одностумцями Кропоткін листувався. Листи були ґрунтовними і давали відповідь на безліч запитань.

Наведемо декілька прикладів. У листі невстановленому адресату 18 лютого 1904 р. Кропоткін давав детальну оцінку російсько-японській війні, як з точки зору геостратегічної ситуації на Далекому Сході, так і перспектив російської революції [16.-Ф.1129.-Оп.1.- Спр.592.-Арк.1-2]. У листі В.Черкезову 8 січня 1905 р. (в документі помилково названо 1904 р. – Авт.) він виклав свій погляд на терор (“зводити його в систему нерозумно”), оцінював статті В. Леніна, В. Чернова на підтримку селянського повстання (“дуже добре, прекрасно, але нема віри, переслідують вузькопартійні корисливі цілі”), співвідносив російські події з подіями Французької революції кінця XVIII ст. [18.-С.17]. Зберігся навіть датований 1905 р. лист Кропоткіна в далеку Австралію з рекомендаціями російським емігрантам стосовно їх діяльності у цій країні [16.-Ф.1129.-Оп.1.-Спр.608].

Подією в житті анархістської еміграції стала проведена Кропоткіним і редакцією “Хліба і Волі” у грудні 1904 р. в Лондоні перша нарада одностумців, що приїхали на неї з Росії та були делеговані закордонними групами.

Нарада, що по-суті відіграла роль з'їзду, виробила спільну для анархістів платформу в революції, котра назрівала. Документи наради “Хліб і Воля” опублікував у січневому (1905 р.) номері. Ставилося завдання розгорнути масову боротьбу не лише проти самодержавства, але й капіталізму та держави. “Жодних періодів. Негайно ж піднімати маси селян і робітників на здійснення бездержавного соціалізму,” – закликала відповідна резолюція. Революцію повинен був започаткувати загальний страйк як у місті, так і на селі. Страйк мав стати прологом повстання.

Зрозуміло, що таке бачення найближчих подій було явною утопією, завдання ставилися непідйомні, але констатуємо, що вони спонукали анархістів Росії до дій, котрі збурювали загальну нестабільну ситуацію й об'єктивно допомагали боротьбі проти російського царату.

Важливими для анархістів були рішення, які стосувалися організаційних питань. Хоча підкреслювалося, що основа будь-якого угруповання і спільної партійної діяльності могла стати лише добровільна угода осіб в групі і груп між

собою, але й говорилося про “настійну необхідність створити в Росії окрему самостійну анархістську партію”.

Виробивши спільну для анархістів платформу, більшість учасників наради відправилась в Росію, а “Хліб і Воля” та закордонні групи розгорнули підготовку для імперії відповідно навчених працівників.

Активно у цьому напрямку працювали три емігрантські групи: в Женеві, Парижі і Лондоні. Освоєння програмних настанов анархізму вони поєднували зі своєрідними практичними заняттями. Працівники, що готувалися до поїздки в Росію, повинні були оволодіти не лише навичками роботи в підпіллі, але й вмінням виступати публічно. Своєрідну практику проходили в 1905 р. на численних мітингах і зборах з нагоди революційних подій у Росії. Їх організовували з іншими російськими соціалістичними партіями. Слухачами були як емігранти, так і місцеві робітники, взагалі обивателі.

Найкраще теоретично підготовлених колег групи направляли в агітаційні поїздки по містах, які мали значні російські колонії. Поїздки, принаймні деякі з них, мали ефект. Зберігся лист однієї з груп більшовиків у їхній Комітет Закордонних організацій з настійливим проханням прислати доповідача з рефератом про анархізм. У листі повідомлялося, що відповідне прохання надіслано й А. Луначарському, найпопулярнішому тоді більшовицькому оратору в еміграції. Треба було нейтралізувати два виступи анархістів, котрі справили велике враження [19.-Ф.351-Оп.1.-Спр.65.-Арк.23].

Уже невдовзі після відомих січневих подій 1905 р. учасники анархістських груп “Хліб і Воля” почали масово від’їжджати в Росію. Зокрема, майже в повному складі повернулися на батьківщину члени Женевської групи [16.-Ф.1129-Оп.2.-Спр.406.-Арк.1].

Посланці анархістської еміграції відігравали у революційних подіях 1905 р. двозначну роль. З одного боку, організуючи противників влади на крайньо лівому фланзі, вони підсилювали опозицію самодержавству. З іншого – їх месіанська налаштованість була деструктивом з точки зору об’єднання зусиль учасників революційного процесу. Анархісти не бачили союзників навіть серед соціалістичних партій, вважаючи їх креатурою буржуазії.

Хоча певні нюанси у ставленні до есерів і есдеків прослідковувались. “Хлібовольці” були прихильнішими до перших. Проілюструємо це посиленням на листування П. Кропоткіна з Г. Гогеліа. Ще у травні 1904 р. погоджуючись з адресатом, що від есерів “треба різко відмежуватися, щоб і приводу не було жодного змішування чинити”, Кропоткін все ж писав: “триматися у ставленні до них треба інакше, ніж до ортодоксів. Вони краще с-д, оскільки виступили за теоретичну боротьбу і стоять до певної міри за селянство. Заважати одинокій бойовій групі в Росії (Бойова організація) я вважав би просто злочинним. Наскільки можливо, їм треба допомагати” [16.-Ф.1129.-Оп.1.-Спр.39.-Арк.5-6]. Зауважимо, що будучи поміркованішим від багатьох своїх однодумців Кропоткін застерігав проти перетворення терору в систему [16.-Ф.1129.-Оп.1.-Спр.39.-Арк.53].

У дистанціюванні від інших учасників революційного процесу могли позмагатися лише більшовики. Той же Кропоткін писав Гогеліа про непоступливість соціал-демократів (розкол в РСДРП на той момент офіційно ще не був зафіксований. – Авт.) стосовно інших партій і навіть повчально зауважував: “Між тим будь-яка революція – справа декількох партій” [16.-Ф.1129.-Оп.1.-Спр.39.-Арк.6].

Перша анархістська група була започаткована емігрантом, що приїхав з Лондона, весною 1903 р. у Белостоці [1.-С.476]. За іншими даними, це трапилося навіть раніше, у 1902 р. [7.-С.32]. Наприкінці літа 1903 р. під безпосереднім впливом

емігрантів, згуртованих навколо часопису “Хліб і Воля”, виникла ще одна група у Ніжині. У наступному році з’являються інші групи – поблизу Белостока, в Одесі. У Житомирі групу організували два робітника-анархіста, що прибули з Австрії [1.-С.476-477]. А вже у 1905 р. у межах імперії заявили про себе 48 груп [7.-С.32].

Не припинялась і закордонна робота. До листопада 1905 р. продовжував виходити часопис “Хліб і Воля” (вийшло 24 номери). Весною того ж року емігранти організували групу “Безначалля”, яка у квітні-липні випустила три числа “Листка” групи “Безначалля”. І хоч в “Листку” були й передруки з “Хліба і Волі”, поява групи засвідчила кристалізацію в еміграції течії, прихильники якої дотримувалися поглядів ще радикальніших, ніж “хлібовольці”. Група ставила у практичну площину питання організації бойових дружин і підготовку відповідної агітаційно-пропагандистської “народної” літератури.

Наміри у частині видавничої діяльності група реалізувала. “Безначальці” видрукували і ввезли в Росію низку брошур. Збереглися їх назви, які дозволяють зробити висновки про тематичну спрямованість видань. Це пояснення тактики, яку сповідували члени групи, публікації з критичною оцінкою діяльності соціал-демократів, і звернення, переважно до селян [20.-№8.-1907.-листопад].

Про зміст звернень “до народу” можна судити за вміщеною у “Листках” відозвою “Селянам та робітникам” з закликом до негайного повстання. “Беріть сокиру, рушницю, косу і рогатину!” – енергійно закликали автори відозви [21.-№2-3.-1905.-червень-липень]. Судячи з того, що в “Листках” значне місце відводилось матеріалам із Росії, група підтримувала зв’язок з однодумцями на Батьківщині. Під її патронатом агітаційні матеріали друкувалися і безпосередньо в Росії [1.-С.477].

Після припинення виходу часопису “Хліб і Воля” деякі анархо-комуністи спробували започаткувати нове видання. У грудні 1905 р. в Лондоні вийшов і поширювався в Росії часопис “Чорное Знамя”. У редакційній статті видавці підкреслювали важливість теорії, і у зв’язку з цим констатувалась відсутність у анархістів світоглядної єдності. Передбачалося, що часопис сприятиме розвитку і поглибленню теорії анархізму. Номер містив полемічні статті з критикою есерів, меншовиків та більшовиків. Зокрема дісталось на горіхи “пану Леніну” за підтримку буржуазної революції [22.-№1.-1905.-грудень]. Видання на першому числі і припинилося, але “чорнопрапорці” зберегли організаційну єдність за кордоном (об’єдналися в групу) і встигли налагодити певні зв’язки з Росією. Зокрема, їх вплив був помітний в Одесі [9.-С.27]. Напрямок “чорнопрапорців” демонстрував ідейну спорідненість з анархістами, що гуртувалися навколо вищеназваної групи “Безначалля”.

1905 р. порушив монополію в російському анархізмі анархо-комуністів. З’явилася нова течія – анархо-синдикалізм. Її прихильники особливе значення надавали профспілкам і як організаторам соціального перевороту, і як формі нових виробничих комун. Увага до профспілок, що масово створювалися у 1905-1906 рр., об’єктивно розширювала можливості анархістів. Анархо-синдикалісти з метою завоювання профспілок вдалися до агітаційно-пропагандистської роботи серед їх членів, і тим самим почали використовувати легальні методи боротьби, котрі раніше ігнорувалися.

Очолив новий напрямок Я. Кирилловський. Концепція синдикалістів була вперше викладена у часописі “Новый мир”, що вийшов друком в жовтні 1905 р. у Парижі. Хоча видавці підкреслили, що номер присвячено вчителю і товаришу П. Кропоткіну, але в заглавній статті “Що робити?” сформулювали завдання на найближчу перспективу, розбіжні з тими, які ставили анархо-комуністи: “Головна робота тепер не в барикадах і маніфестаціях. Російський робітничий клас ще не

настільки свідомий, щоб здійснити анархічну революцію. Головне завдання – створити це свідоме ядро робітників, готових вступити в боротьбу. Для цього треба негайно приступити до створення повсюдно по можливості найширших професійних робітничих союзів, і об'єднати їх в федеральні союзи. Головний лозунг тепер: Організуйтеся” [23.-№1.-1905.-15 жовтня]. Тему продовжила стаття “Порозуміємося?”, у якій йшла мова про розбіжності з анархо-комуністами і захищалися ідеї синдикалізму.

Як і дещо пізніше у випадку з “Черным Знаменем”, номер виявився єдиним. Очевидно без фінансової підтримки П. Кропоткіна видавничі проекти здійснювати було вкрай важко. У 1906 р. ідеї нового напрямку Я. Кирилловський, що взяв псевдонім Новомирський, розвинув у брошурі “3 програми синдикального соціалізму”.

Синдикалізм швидко поширювався. До синдикалістів на якийсь час приєдналися навіть такі відомі “хлібовольці” як Г. Гогелія і І. Жук. Але непримиренна позиція, яку щодо нового напрямку зайняв П. Кропоткін, привела до фіксації в російському анархізмі двох течій і їх взаємного поборювання.

Кропоткін у ставленні до “новомирців” в цілому і їх лідера зокрема зайняв вкрай жорстку позицію. В одному з листів він повідомляв: “З Новомирським ми ніколи не порозуміємося. Він надто владолубна людина і тому з анархістами не вживеться” [16.-Ф.1129.-Оп1.-Спр.39.-Арк.47]. У 1906 р. Я. Кирилловський виїхав в Одесу, де створив “Піденно-Російську групу анархістів-синдикалістів”. Група зробила спробу об'єднатися з місцевими “чорнопрапорцями”. Новомирський у листопаді 1906 р. звернувся до Кропоткіна з проханням дати пораду щодо доцільності такого об'єднання. Відповідний лист, що зберігся в архіві лідера анархо-комуністів, засвідчив – і через рік позиція “патріарха” не змінилася. З листа видно, що Новомирський раніше двічі писав Кропоткіну, але відповіді не отримав. Керівник одеських анархістів писав: “Ви свідомо не відповідаєте на мої листи. Користуюсь цією нагодою, щоб в останній раз зробити спробу зв'язати нашу групу з закордонними товаришами” [16.-Ф.1129.-Оп.2.-Спр.1884.-Арк.1]. Примирення тоді так і не відбулося.

Як відомо, у цілому з початку 1906 р. російська революція пішла на спад. В організаціях же анархістів, навпаки, 1906 р. і перша половина 1907 р. стали часом найвищої активності. В Росії у 1906 р. анархісти діяли вже у 73 містах [7.-С.32]. Бурхливі події кінця 1905 р. вони сприйняли як початок реалізації власної програми. Піддався емоціям навіть зазвичай врівноважений П. Кропоткін. У листі від 22 грудня 1905 р. до близького друга і соратника М. Гольдсміт він згадував випадки захоплення робітниками підприємств і схвилювано запитував-стверджував: “Маруся, мила моя! Невже це початок експропріації? Найсправжнішої?” [24.-С.81].

На хвилі радісних очікувань різко пожвавилась закордонна робота. Як і раніше, вона переважно зосереджувалася в Лондоні, Парижі, Женеві. Про розмах діяльності анархістів-емігрантів того часу дають уявлення детальні спогади І. Ветрова, котрий тісно співпрацював з Кропоткіним і жив у Парижі [17]. За його даними російська колонія у столиці Франції складала біля 80 тис. осіб. Це, звичайно, відверте перебільшення, але багатолюдною вона була безперечно. У 1906-1907 рр. до Парижа із Женеви поступово переміщувався центр російської політичної еміграції.

Відомі діячі анархізму В. Забрежнев-Федоров, М. Гольдсміт, І. Ветров, О. Гросман регулярно виступали в Парижі на емігрантських міжпартійних зборах з доповідями, брали участь в обговоренні рефератів есдеків і есерів. Діяв анархістський політичний клуб, який збирався щотижня. Його постійно відвідували 40-50 осіб. І. Ветров вів гурток для євреїв-робітників із Росії. Його слухачі

розглядали політекономію з точки зору анархо-комунізму. Працювала анархістська каса, котра видавала певні суми тим однопартійцям, що від'їжджали на пропагандистську роботу в Росію. Тих, хто готувався повернутися в імперію, забезпечувало документами спеціальне паспортне бюро [17.-С.38-40]. Ці спогади підтверджуються і іншими джерелами. Оголошення про роботу паризьких анархістів по сприянню від'їзду в Росію публікував центральний друкований орган анархо-комуністів [25.-№15.-1907.-24 травня]. Про діяльність паризької емігрантської каси її секретар інформував П.Кропоткіна [16.-Ф.1129.-Оп.2.-Спр.697.-Арк.1].

У 1906 р. женецькі послідовники Кропоткіна звернулися через емігрантську пресу з відозвою до однодумців [16.-Ф.1741.-Оп.1.-Спр.20995; 11.-ЦДЛ 31.04.1906.XI]. У ній вони сповіщали про утворення в столиці Швейцарії організації анархо-комуністів всіх відтінків. Своїм завданням організація визначала боротьбу з фракційними нетерпимістю і догматизмом, як за кордоном, так і в Росії. Повідомлялось також про започаткування позафракційного друкованого органу. Це видання не побачило світ, але в іншому зверненні частково досягло мети. Воно сприяло деякій консолідації анархістів, принаймні за кордоном.

Відозвою еміграція була проінформована про намір вказаної женецької групи взяти на себе технічне забезпечення від'їзжаючих у Росію (паспорти, явки, "вікна" на кордоні), листування і інші зв'язки з імперією, а також підготовку кадрів через клуби для членів організації і, окремо, для співчуваючих анархізму.

Узагальнені дані про відповідну практичну діяльність женецьків нами не знайдені. Але про цю діяльність непрямо свідчать часті відтоді згадки групи в друкованих виданнях емігрантів, їх листуванні, спогадах тощо.

У 1906 р. значного розмаху набула видавнича діяльність закордонних анархістів. У липні в Парижі вийшов друком перший номер часопису "Буревісник". На декілька місяців він став головним ідейним центром російського анархізму.

Хоча у вихідних даних часопису значилося, що він є органом анархо-комуністів, проте навколо нього об'єдналися не зовсім ортодоксальні прихильники цього напрямку, ті з них, яким були не чужі й ідеї синдикалізму. В часописі досить незвично для анархістів критично оцінювались досягнення: багато анархістів, але нема анархістського руху, повна відсутність організації, революція застала зненацька – ні мети, ні засобів її досягнення не бачили [20.-№2.-1906.-20 серпня]. Через публікації "Буревісника" червоною ниткою проходила ідея єднання анархістів, засудження зведення в абсолют автономії їх організацій.

Часопис опублікував лист О. Матюшенка "Своїм колишнім вчителем", який цікавий не лише тим, що написаний одним із легендарних героїв 1905 р., а й був віддзеркаленням настроїв рядових прихильників анархізму. Матюшенко висловлював розчарування буржуазним ладом, який побачив у Європі, і засуджував соціал-демократів за схиляння перед свободами "вільних країн".

"Які там закони історії? Один закон: я бажаю, я хочу," – запально декларував автор листа. Матюшенко ділився враженнями від спроб прочитати "Капітал" К. Маркса: "Нічого зрозуміти не можу: маса іноземних слів, значення яких я не розумію, якісь арифметичні обчислення, котрих я ніяк до ладу не візьму. Може й чудова книга, але не для робітника. Робітник працює 10 годин на фабриці, і коли приходить додому, то йому не до "Капіталу". Добре б, якби писали простою мовою і не брали гроші".

У зв'язку з останнім дісталось від Матюшенка на горіхи "Горькому і йому подібним". Вони "беруть за слово стільки, скільки робітник в Росії заробляє за день і якщо Горький називає буржуа кровопивцею, то як робітник повинен називати Горького і йому подібних?" [20.-№5.-1907.-30 квітня].

До того соціального шару, який представляв Матюшенко, апелювали закордонні анархісти. І саме серед таких “простих” співвітчизників знаходили співчутливе розуміння їх максимально спрощені лозунги.

У 1906 р. за кордоном з’явилося перше і єдине число газети “Бунтар”, котра продовжила пропаганду ідей “чорнопрапорного” напрямку. У номері було вміщено заяву редакції часопису “Черное Знамя”, в якій висловлювалася надія на відновлення цього видання.

Вихід “Бунтаря” символізував дію зворотного зв’язку між еміграцією і Росією. Закордонні кадри розпочинали роботу в імперії, і, уникаючи розправи влади, продовжували її в еміграції. Номер підготували до друку в Росії, але типографія була розгромлена, і газета побачила світ в Женеві. В “Бунтарі” висувалися найрішучіші лозунги, які пропагували систематичний економічний терор, створення революційних комун, захоплення селянами землі і зняття її обробітку, відмову від військової служби й містили заклик до бунтів в армії [26.-№1.-1906.-1 грудня]. У доповіді російської делегації міжнародному конгресу анархістів в Амстердамі (текст опублікував “Буревісник”) “бунтарі” називались серед основних антисиндикалістських течій. Навколо видання згуртувались прихильники індивідуального терору проти представників влади “безмотивці”, а також “комунари”. Останні пропонували доповнити терор повстаннями для проголошення в селах і містах комун анархістів [20.-№8.-1907.-листопад].

Женевську групу “Бунтар” очолив одеський анархіст Н. Ерделевський. Арештований у грудні 1905 р. за бомбометання в кав’ярні, він втік у Швейцарію. Там взявся за організацію для Росії “летючого бойового загону терористів і експропріаторів”. У цій справі йому допомагала соратниця по підготовці згаданого вище теракту О. Таратута. Вона теж зуміла втекти із в’язниці в Женеву. Її бурхлива діяльність продовжилась надалі у Києві, згодом у Катеринославі, й була зупинена арештом у березні 1908 р., засудженням до багаторічної каторги [27.-С.177-178].

І все ж, не применшуючи значення для анархістів видання “Буревісника”, “Бунтаря”, і формування навколо них груп, констатуємо, що основна закордонна діяльність спадкоємців Бакуніна, як і раніше, була пов’язана з “хлібовольським” напрямком. Восени 1906 р. почали виходити листки “Хліба і Волі”. Відновленню видання центрального органу кропоткінців передувала лондонська нарада закордонних і делегованих вітчизняними організаціями анархістів, друга, після грудневої 1904 р., в історії цієї течії російського соціалізму.

У документах наради вона неодноразово називалася з’їздом. І це не випадково, оскільки розглядались найпринциповіші питання стратегії і тактики анархізму. З доповідями виступили П. Кропоткін, Г. Гогелія, В. Забрежнев, М. Гольдсміт, І. Ветров. Виступи на нараді та її рішення не містили нового. Була підтверджена непорушність постулатів анархо-комунізму. Підкреслювалось, що поява в Росії Державної Думи нічого принципово не змінює. В заключній резолюції наради вказувалось: “Наша справа в тому, щоб провадити в народні маси ідею захоплення народом всього того, що потрібно для життя і виробництва... і боротися разом з народом проти заходів, які законодавці захочуть прийняти в інтересах капіталізму й державної централізації” [28.-С.4].

Лідери анархістів вжили заходів до об’єднання на базі рішень наради своїх однодумців в еміграції. У грудні 1906 р. П. Кропоткін, Г. Гогелія та інші відомі анархо-комуністи провели в Парижі низку зборів анархістів, на яких виступили з доповідями про роль і місце закордонних груп у налагодженні допомоги російським організаціям. Наступного місяця там же відбулась конференція, яка розглянула проблему об’єднання груп прихильників “Хліба і Волі” та “Безначалля”, обговорила

питання фінансового забезпечення і взаємодопомоги емігрантів, відправки в Росію кадрів та літератури [15.-С.214].

Роль координатора зусиль закордонних груп по допомозі Росії взяла на себе редакція "Хліба і Волі". За її посередництвом поширювалась за кордоном партійна література. На її адресу надходили гроші, що збиралися групами як серед своїх членів, так і симпатиків російської революції. Групи в часописі вміщували повідомлення, якими підтверджували отримання коштів від того чи іншого адресата ними безпосередньо. Друкувалась інформація про початок діяльності новостворених груп. Наприклад, через часопис про створення групи анархістів-комуністів повідомили 50 латиських емігрантів в Нью-Йорку. Вони задекларували намір допомагати російській революції й здійснювати агітаційно-пропагандистську роботу серед десятитисячної громади латишів у США [25.-№5.-1906.-28 грудня].

Перерахуємо міста, що згадувались в "Листках "Хліба і Волі". Це Бостон, Буенос-Айрес, Вінніпег, Глазго, Женева, Клівленд, Ліверпуль, Лідс, Лілль, Л'єж, Манчестер, Монреаль, Нансі, Нью-Йорк, Париж, Торонто, Філадельфія, Фрейбург, Цюрих, Чикаго. Була і Бразилія (без конкретної адреси). Як бачимо, ареал поширення російського анархізму був досить великий.

Підсумовуючи, зробимо висновок – закордонна операційна база анархістів була суттєвим фактором, який визначав ефективність їх діяльності в імперії. Закордон розробляв стратегію і тактику боротьби, готував кадри для підпільної роботи, наводнював Росію емісарами, котрі пропагували анархізм у всіх його різновидах, забезпечував нелегальною літературою, частково сприяв фінансово тощо. Без підтримки емігрантського центру російський анархізм взагалі неможливо уявити.

Однак одночасно вкажемо – якість закордонних "послуг" часто бажала кращого.

Це пояснювалось перш за все тим, що у цілому анархістська організація в умовах системної кризи російського суспільства початку ХХ ст. не знайшла серйозної відповіді на питання "що робити?" Сам П.Кропоткін у кінці 1906 р. гірко скаржився: "Росія переживає період, який випадає раз на 500 років, а анархісти виявилися не готовими зреагувати на виклик часу" [16.-Ф.1129.-Оп.1.-Спр.618.-Арк.3].

Негативним чинником була й молодість та недосвідченість пересічного посланця закордону. Аналізуючи результати роботи в роки революції підготовлених в еміграції працівників, женецька група анархо-комуністів всіх фракцій у датованій квітнем 1907 р. листівці констатувала: "Більшість страчених наших товаришів пішла на ешафот лише завдячуючи необережності та неосвіченості товаришів, що прибували з-за кордону. Якщо відкинути будь-яку думку про провокаторство, то й тоді не можна було б давати явки молоді, яка зробилася товаришами лише за кордоном, оскільки остання, природно, була вкрай недосвідчена у практичній і організаційній роботі, і своїми замашками жити відповідно своїм фантазіям і ілюзіям вносила в організації деморалізацію чи ж остаточно провалювала їх невмінням конспірувати.

Наші закордонні групи повністю складались із закордонної ж публіки, яка ніколи і в очі не бачила практичної роботи. З меткою наївністю ці групи малювали собі роботу за власною фантазією, а тому, природно, своєю недосвідченістю вони завдавали російським групам лише шкоду. На глибоке нещастя закордонні групи досі не зрозуміли своїх помилок і не встигли ще запастись досвідом, і продовжують діяти необачно" [16.-Ф.1129.-Оп.3.-Спр.1384].

З огляду на непоодинокі приклади більш-менш тривалої роботи емігрантів в російському підпіллі наведена вища оцінка, мабуть, все ж занадто жорстка і однобічна. Але у принципі проблема ставилась правильно. Розв'язати її анархістам

так і не вдалося, і це стало однією з причин сумного фіналу. Протримавшись найдовше на Катеринославщині, їх російські організації у 1908 р. на деякий час практично зникли з політичного горизонту Російської імперії.

Джерела та література

1. Горев Б.И. Аполитические и антипарламентские группы // Общественное движение в России в начале XX века. – Спб., 1914. – Т.3. – Кн.5.
2. Яковлев Я.А. Русский анархизм в великой русской революции. – Пг., 1921.
3. Горев Б. Анархисты в России (от Бакунина до Махно). – М., 1930.
4. Равич-Черкасский М. Анархисты. – Харьков, 1930.
5. Комин В.В. Анархизм в России. – Калинин, 1969.
6. Щепкин А.В. Борьба В.И.Ленина против идеологии и тактики анархизма в период первой русской революции 1905-1907 гг. // Ученые записки Великолукского госпединститута. – 1958. – Т.3.
7. Корноухов Е.М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. – М., 1981.
8. Худайкулов М.Х. Исторический опыт борьбы ленинской партии против анархизма. – Ташкент, 1979.
9. Худайкулов М. Из истории борьбы большевистской партии с анархизмом. – Ташкент, 1984.
10. Кропоткин П.А. Дневники разных лет. – М., 1992.
11. Бібліотека російського незалежного інституту соціальних і національних проблем. Фонд архівного зберігання.
12. «Хлеб и Воля». Лондон. 1903-1905. Орган російських анархістів-комуністів.
13. Воспоминания В.Д.Бонч-Бруевича об Н.Н. Бакунине // Пролетарская революция. – 1927. – №12.
14. Теодорович И. Руководитель и товарищ // Журнал крестьянской молодежи. – 1927. – №1.
15. Ковальская Е. Мое знакомство с Командо Гогелиа (Оргеиани) // Каторга и ссылка. – 1925. – №3.
16. Державний архів Російської Федерації.
17. Книжник И. Воспоминания о П.А. Кропоткине и об одной анархистской эмигрантской группе // Красная летопись. – 1922. – №4.
18. Письма П.А. Кропоткина к В.Н. Черкезову // Каторга и ссылка. – 1926. – №4.
19. Російський центр зберігання та вивчення документів новітньої історії.
20. «Буревестник». Париж. 1906-1910. Орган російських комуністів-анархістів.
21. «Листок группы «Безначалие». Б.м., 1905. Видання анархістів-комуністів.
22. «Черное Знамя». Женева. 1905. Видання групи «Черное Знамя».
23. «Новый мир». Париж. 1905. Орган групи анархістів-комуністів-синдикалістів.
24. Письмо П., Кропоткина М. Гольдсмит // Отечественные архивы. – 1994. – №1.
25. «Листки «Хлеб и Воля». Лондон. 1906-1907. Орган комуністів-анархістів.
26. «Бунтарь». Женева. 1906. Орган російських анархістів-комуністів.
27. Генкин И.М. Среди преемников Бакунина (Записки по поводу российского анархизма) // Красная летопись. – 1927. – №1.
28. Русская революция и анархизм. Доклады и заключения. – Лондон, 1907.

SUMMARY

The author determines the role of foreign anarchists' organizations in the process of functioning of the Russian political emigration. It shows the influence of the foreign center on the development of the anarchistic movement in Russia.